

GEZGİNLERİN İZİNDE AKSARAY

SERPİL AHU SAĞDIÇ

Anadolu coğrafyasının kalbinde, Hasan Dağı'nın gölgesinden Kapadokya'nın içlerine uzanan Aksaray, tarih boyunca bir yerleşim yeri olmanın çok ötesinde anlamlar taşımıştır. İpek Yolu'nun en işlek hatlarının, doğuyu batıya bağlayan ticaret kervanlarının ve manevi rotaların kesişim noktasında yer alan şehir, adeta Kapadokya'nın batıya açılan korunaklı bir kapısı, coğrafyanın doğal bir düğüm noktası olmuştur.

Bu stratejik konum, Aksaray'ı çağlar boyunca yolculuğa çıkan her seyyah için bir mola yeri olup aynı zamanda soluklanıp güç toplanan ve iz bırakılan zorunlu bir durak haline getirmiştir. Farklı yüzyıllarda şehre ulaşan tüccarların, dervişlerin, diplomatların ve araştırmacıların ayak izleri, Aksaray'ı tek bir kimliğe sığdıramayacak dinamik bir kültürel geçide dönüştürmüştür.

Pazar yerlerinde yankılanan tüccar sesleri, zaviyelerde konaklayan dervişlerin sohbetleri ve taş yapılara notlar düşen gezginlerin gözlemleri, kentsel dokunun hafızasına ilmek ilmek işlenmiştir. Dışarıdan bakan bir göz için Aksaray, sadece taştan ve topraktan ibaret bir mekân değil, kültürlerin karşılaştığı, fikirlerin harmanlandığı ve Doğu ile Batı arasında mekik dokuyan insan hikâyelerinin biriktiği canlı bir hafızadır.

Orta Çağ İslam dünyasının en büyük seyyahı İbn Battuta, 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'ya gerçekleştirdiği geniş kapsamlı seyahatinde Aksaray'a da uğramış ve bu kadim kenti dönemin ticari ve sosyal yapısı içinde oldukça canlı bir biçimde resmetmiştir. Onun gözünden Aksaray, her şeyden önce doğanın cömert davrandığı, su kaynakları bol ve üretken bir şehirdir. Seyahatnamesinde kenti, etrafı akarsularla, meyve bahçeleriyle ve akarsuların beslediği yeşilliklerle çevrili, düzenli bir Anadolu şehri olarak tanımlar.

Bu coğrafi bereket, şehrin gündelik yaşamına da huzur ve bolluk olarak yansır. Ancak İbn Battuta'nın Aksaray anlatısındaki en özgün ve dikkat çekici vurgu, şehirdeki üretim ve uluslararası ticaret üzerinedir. İbn Battuta, Aksaray'da üretilen ve koyun yününden dokunan halı ile kilimlerin kalitesine hayran kalır. Şehirde imal edilen bu zarif dokumaların sadece Anadolu içinde tüketilmediğini, Şam, Mısır, Irak, Hindistan ve hatta Çin'e kadar uzanan devasa bir coğrafyaya ihraç edildiğini özenle not eder.

Bu durum, Aksaray'ın o dönemde küresel ticaret ağlarının merkezinde yer alan saygın bir sanayi ve ihracat kenti olduğunu kanıtlar. Seyyahın şehirdeki konaklama tecrübesi, dönemin toplumsal dokusunu anlamak açısından son derece kıymetlidir. Anadolu'nun geneline damgasını vuran Ahi teşkilatının Aksaray'daki varlığına ve misafirperverliğine tanıklık eder.

Ahilerin kurduğu zaviyelerde konaklayan İbn Battuta, yabancılara gösterilen hürmeti, paylaşılan sofraları ve kentsel dayanışmanın mükemmelliğini övgüyle anlatır. 17. yüzyılda Anadolu'yu adım adım gezen Osmanlı seyahat edebiyatının büyük ustası Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde Aksaray'a geniş ve son derece renkli bir parantez açar. Onun kaleme aldığı satırlar, kentin Orta Çağ'daki ticari canlılığının ardından Osmanlı idari ve sosyal düzeni içindeki olgunluk dönemini resmeden paha biçilmez birer vesika niteliğindedir.

Evliya Çelebi'nin gözünde Aksaray, her şeyden önce manevi derinliği ve köklü geçmişiyle öne çıkan bir "Eski İlim ve Evliya Yurdu" dur. Şehrin kuruluşunu ve tarihsel evrimini kendi özgün anlatım üslubuyla aktarırken, kentin dini ve tasavvufi kimliğine özel bir hürmet gösterir. Şehirde metfun bulunan âlimler, dervişler ve manevi önderler üzerinden Aksaray'ı Anadolu'nun ruhani merkezlerinden biri olarak konumlandırır.

Bunun yanı sıra Evliya Çelebi, bir şehir dokusu uzmanı edasıyla şehrin fiziki yapısını, mimarisini ve gündelik yaşamını detaylandırır; Aksaray'ın mahalle sayılarını, camilerini, medreselerini, han ve hamamlarını tek tek not eder. Şehrin kalesinden, sur altı yerleşimlerinden ve çarşılarının düzeninden bahsederken Osmanlı şehir tipolojisinin tüm unsurlarını görünür kılar. İbn Battuta gibi Evliya Çelebi de kentin su kaynaklarına ve bağ bahçe kültürüne hayran kalır.

Hasan Dağı'ndan gelen serin suların beslediği bağları, bahçeleri ve bu alanlarda sürdürülen mesire kültürünü canlı bir dille anlatır. Şehrin havasının ve suyunun insan tabiatı üzerindeki olumlu etkilerine değinir. Kentin ticari dokusuna ilişkin gözlemlerinde esnaf gruplarını, imalathaneleri ve pazar yerlerindeki hareketliliği aktarır. Halkın giyim kuşamından, misafirperverliğinden ve lezzetli mutfak kültüründen övgüyle söz eder.

Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sine yansıyan Aksaray tasviri, taş binaları, köklü mahalleleri, gürül gürül akan suları ve hepsinden önemlisi manevi iklimiyle Osmanlı Anadolu'sunun karakter sahibi, vakur ve dingin bir vilayet merkezini ölümsüzleştirir. 18.ve 19. yüzyıllara gelindiğinde Aksaray'ı ziyaret eden seyyah profilinde köklü bir değişim yaşanır.

Doğu'nun ticaret yollarını veya manevi iklimini belgeleyen seyyahların yerini Anadolu'nun antik coğrafyasını haritalandırmak, jeolojik yapısını incelemek ve Roma-Bizans ile Selçuklu mirasını kayda geçirmek isteyen Avrupalı araştırmacı, arkeolog ve coğrafyacılar alır. Charles Texier, William John Hamilton ve William Mitchell Ramsay gibi isimlerin seyahatnameleri, Aksaray'a bu kez analitik, belgesel nitelikte ve Batılı bir Doğu araştırmacısı gözüyle bakış sunar.

Bu dönem Avrupalı seyyahların gözlemlerinde öne çıkan temel temalar şunlardır; Charles Texier gibi mimarlık ve arkeoloji kökenli araştırmacılar, özellikle Aksaray ve çevresindeki Sultan Hanı ile Ağzıkarahan gibi kervansaraylara hayranlık duyar. Bu yapıların sadece birer konaklama tesisi değil, çölün ve bozkırın ortasında yükselen birer savunma ve ticaret kalesi olduğunu vurgularlar. Süslemelerdeki geometrik detayları, taş işçiliğini ve anıtsal taş kapıları çizimlerle ve detaylı mimari tanımlamalarla Batı literatürüne aktarırlar.

William John Hamilton ve W. M. Ramsay gibi seyyahlar, Aksaray'ı antik dönem yerleşimleri ile ilişkilendirerek ele alır. Şehrin Selçuklu ve Osmanlı öncesi katmanlarını arayan bu gözler kentin içinde ve yakın çevresinde rastladıkları antik kitabeleri, Bizans kaya kiliselerini ve sivil mimari kalıntılarını titizlikle kaydeder. Batılı seyyahlar için Aksaray'ın fiziki çevresi en az kentsel dokusu kadar ilgi çekicidir. Hasan Dağı'nın volkanik yapısı, volkanik tüflerin oluşturduğu vadi oluşumları ve İhlara çevresindeki coğrafi izolasyon, seyahatnamelerde geniş yer bulur.

Doğanın sertliği ile insanın bu coğrafyayı imar etme çabası arasındaki tezat sıkça vurgulanır. 19. yüzyılın ikincil hatlarında kalan Aksaray, Avrupalı gezginlerin notlarında kimi zaman eski ihtişamlı Selçuklu döneminin gölgesinde kalmış, ticari canlılığını kısmen kaybetmiş ama stratejik önemini koruyan bir iç Anadolu kasabası olarak resmedilir. Kentteki pazar yerleri, Müslüman ve gayrimüslim nüfusun dağılımı ve geleneksel konut dokusu bu gözlemlerle tarihe not düşülür.

20.yüzyılın başlarında, İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e geçişin sancılı ve dönüştürücü atmosferinde Aksaray, bu kez Anadolu'yu keşfetmeye, anlamaya ve belgelemeye çıkan Cumhuriyet aydınlarının, edebiyatçıların ve bürokratlarının radarındadır. Millî Mücadele yıllarında ve sonrasında şekillenen Anadoluculuk fikriyatıyla birlikte kent, romantik bir Doğu anlatısının veya soğuk bir oryantalist incelemenin ötesinde, yeniden kurulan bir ulusun öznesi ve köklü bir kültür hafızası olarak ele alınır. Erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının ve gezginlerinin notlarında Aksaray'a dair öne çıkan temel temalar şunlardır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında vilayet statüsü kazanan Aksaray, dönemin yazar ve gazetecilerinin gözünde genç cumhuriyetin İç Anadolu'daki gelişim hamlelerinin bir simgesidir. İsmail Habip Sevük gibi Cumhuriyet dönemi gezgin ve yazarları, Anadolu gezilerinde kentin tarihi potansiyeli ile Cumhuriyet'in getirdiği idari ve imar canlılığı arasındaki bağı vurgular. Kentin demiryolu hattı, mektepleri ve kamu binalarıyla modernleşme çabası gözlemlenir.

Ahmet Hamdi Tanpınar gibi Selçuklu estetiğine ve şehirlerin ruhuna duyarlı Cumhuriyet aydınlarının Anadolu şehirlerine dair gözlemlerinde, Aksaray'ın Selçuklu taş işçiliği ve anıtsal kervansarayları Türk kültür tarihinin sürekliliği içinde okunur. Sultan Hanı ve Zinciriye Medresesi gibi yapılar, artık sadece geçmişin birer kalıntısı değil, milli kimliğin ve estetiğin harçları olarak nitelendirilir. Dönemin öğretmenleri, müfettişleri ve folklor araştırmacıları Aksaray ve çevresinde derleme çalışmaları yapar.

Taşpınar halılarının motifleri, Hasan Dağı efsaneleri, İhlara ve Güzeyurt çevresindeki halk anlatıları kaleme alınarak Ankara'daki dergilere ve yayınlara taşınır. Bu çalışmalarla Aksaray, Türk folklorunun ve somut olmayan kültürel mirasının zengin bir kaynağı olarak tescillenir. Cumhuriyet yazarlarının notlarında Aksaray, kerpiç ve ahşap konakların oluşturduğu geleneksel mahalle dokusunun içinde yükselen yeni cumhuriyet mektepleri, genç Cumhuriyet kadrolarının gayreti ve Anadolu insanının direnciyle resmedilir.

Kentin yüzyıllar boyu koruduğu o vakur geçit şehri kimliği, bu kez modern Türkiye'nin kuruluş dinamikleriyle harmanlanır. Erken Cumhuriyet dönemi aydınlarının kaleme aldığı izlenimler, Aksaray'ı geçmişin mirasını sırtlayan, Cumhuriyet'in idealist ruhuyla geleceğe yürüyen ve Anadolu insanının köklü hafızasını yaşatan dinamik bir Cumhuriyet kenti olarak tarihe kaydeder.

Yüzyıllar boyunca Aksaray'ın yollarından geçen seyyahların, gezginlerin ve aydınların bıraktığı notlar yan yana getirildiğinde; sadece münferit izlenimlerden oluşan bir toplam değil, katman katman büyüyen canlı bir şehir biyografisi ortaya çıkar. İbn Battuta'nın 14. yüzyılda hayranlıkla bahsettiği gürül gürül akan sular ve kıtaları aşan halı tezgâhları, 17. yüzyılda Evliya Çelebi'nin kalemıyla manevi iklimle ve Osmanlı kentsel düzeniyle harmanlanmıştır.

19. yüzyılda Charles Texier ve William Hamilton gibi Avrupalı araştırmacıların analitik bakışıyla Selçuklu anıtsallığının ve antik coğrafyanın somut belgesine dönüşen bu anlatı, Erken Cumhuriyet döneminde Anadoluculuk fikriyle birleşerek genç bir ulusun köklü kültür hafızası olarak yeniden tanımlanmıştır. Dışarıdan bakan bu farklı gözlerin birleştiği ortak payda, Aksaray'ın tarih boyunca coğrafyayı, kültürü ve insanı dönüştüren dinamik bir kültürel geçit olduğudur.

Hasan Dağı'nın gölgesinde biçimlenen fiziki yapı, kervansarayların heybetli taç kapılarında beliren mimari zekâ ve Ahilikten günümüze uzanan misafirperverlik geleneği, kentin hafızasını oluşturan ana omurgayı teşkil eder. Bugün Aksaray kendi kent kimliğini koruma, sivil ve anıtsal mirasını yarınlara taşıma çabasıdadır. Bu seyahatnameler de kentin mekânsal ve sosyolojik kodlarını çözen paha biçilmez birer rehber niteliğindedir. Seyyahların kaleminden süzülen bu zengin külliyyatı yeniden okumak, Aksaray'ın Anadolu tarihindeki özgün konumunu ve zamanı aşan vakur duruşunu bir kez daha tescil etmektedir.

Harita: Homann - 18. yüzyıl başında Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlar.